

Mr Aleksandar Čilikov

PRILOG PROUČAVANJU CRKVE RIZE BOGORODICE

Sadašnji hram posvećen Rizi Bogorodice podignut je zaslugom bijelskih stanovnika 1824. godine. Izgradnja je izvedena na mjestu nekadašnje starije građevine od koje se do danas sačuvala mala apside sa ostacima srednjovjekovnog fresko slikarstva.

Pretpostavlja se da je crkva Rize Bogorodice u dalekoj prošlosti bila sjedište episkopije, u okviru manastirskog kompleksa episkopskog središta, koje je, prema nekim mišljenjima, pripadalo dijecezi, u svom vremenu veoma ugledne, Dračke mitropolije.¹ U svakom slučaju, sa velikom pouzdanošću se smatra da je apsidalno slikarstvo starijeg arhitektonskog dijela bijelske crkve urađeno prije 1219. godine, kada je inicijativom arhiepiskopa Save uspostavljena autokefalna srpska crkva i zasnovana mitropolija sa sjedištem na Prevlaci. Ovo potvrđuju i grčki natpisi na sačuvanim freskama, koji upućuju na pretpostavku da su one nastale prije potpune prevlasti srpskih signatura, u prve dvije decenije XIII vijeka. Ktitor dragocjene fresko-dekoracije ove starije građevine vjerovatno je bio episkop Danilo koga je majstor-freskopisac naslikao na dopojasnom portretu u niši apside, iznad vladličanskog sjedišta, ispisavši njegovo ime na grčkom.

Dosadašnji naučni radovi i studije posvećene crkvi u Bijeloj nijesu razriješili niz problema vezanih za pitanja preciznih hronoloških determinacija, uloge i značaja u prošlosti.

Freske Rize Bogorodice je pronašao i objavio poznati istraživač naše kulturne baštine, posebno Boke Kotorske, Petar Šerović, određivši njihov nastanak u doba XIV vijeka i identifikujući pomenutog episkopa Danila sa humskim episkopom Danilom, kasnije srpskim arhiepiskopom i uglednim književnikom svoga vremena.²

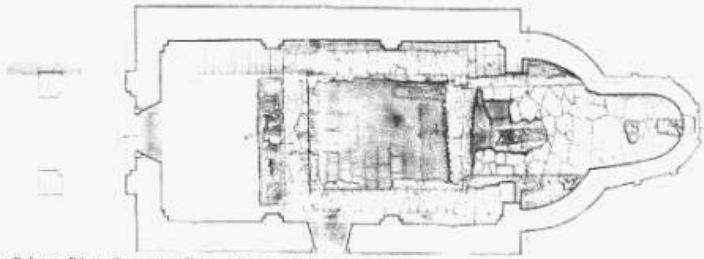
Proučavanjem Rize Bogorodice bavio se i Lazar Mirković, koji je izvršio ikonografsku analizu natpisa na starim freskama.³

Ispoljavajući dalja interesovanja za hram Rize Bogorodice, Petar Šerović je u daljim istraživanjima opravdano utvrdio da lik episkopa Danila ne liči na kasnijeg srpskog arhiepiskopa istog imena, pa je po-

¹ Vojislav Đurić, *Vizantijske frske u Jugoslaviji*, Beograd 1975, 29.

² Petar Šerović, *Crkva Rize Bogorodice u Bijeloj u Boki Kotorskoj*, "Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine", XXXII, Sarajevo 1920, 273-294.

³ Lazar Mirković, u "Glasniku srpske pravoslavne Patrijarsije", III, Beograd 1922, 132-133, 153.

Crkva Rize Bogorodice, shema iskopavanja

stavio hipotezu po kojoj freske pripadaju vremenima vizantijske vlasti nad ovim teritorijama - tačnije XI vijeku.⁴

Prvobitno datiranje, koje živopisanje veže za XIV vijek, i dalje zastupaju Ljubo Karaman i Kruno Prijatelj koji stari živopis

u Bijeloj smatraju ostvarenjima grčkih slikara, u ta vremena već naseljenih u primorskim gradovima.⁵ Za razliku od njih, Svetozar Radojčić ovo slikarstvo određuje kao rezultat živopisačke aktivnosti u drugoj polovini XIII vijeka, praveći pri tom određene analogije sa freskama Sopoćana.⁶

Na kraju svojih istraživanja o bijelskom hramu, Petar Šerović poistovjećuje episkopa Danila sa jednim episkopom istog imena s kraja XII vijeka.⁷

Čini se da je najprihvatljivija ona argumentacija koja živopis u Bijeloj vezuje za kraj XII ili početak XIII vijeka. Kako iz tog vremena u Crnoj Gori ne postoje spomenici sa očuvanim fresko slikarstvom, crkva Rize Bogorodice, sa svojim apsidalnim fresko-ukrasom, ima poseban značaj za proučavanje naše srednjovjekovne umjetnosti. Kako je kraj XII vijeka vrijeme vizantijske vlasti, autori Vojislav Đurić i Pavle Mijović, koji su se bavili proučavanjem živopisa u Bijeloj, opravdano zaključuju da ovo slikarstvo ima bliskih analogija sa kostursko - makedonskim komninskim slikarstvom.⁸

I u određivanju vremena izgradnje hrama Rize Bogorodice postoje različita mišljenja i tumačenja. Po narodnom predanju, crkva je od najstarijih u Boki Kotorskoj, gradili su je "Grci", prije dolaska srpskog stanovništva u ove krajeve. Postoje druga narodna kazivanja koja gradnju crkve pripisuju dinastiji Nemanjića i caru "Šćepanu".⁹ U okviru svojih izučavanja živopisa u Boki, Svetozar Radojčić ističe mogućnost da je crkva izgrađena tokom X vijeka, mnogo prije nastanka fresaka.¹⁰ Proučavajući srednjovjekovne spomenike na južnom primorju, Đurđe Bošković nalazi analogiju između Rize Bogorodice i arhaičnog mauzoleja kod Pečuja u Mađarskoj.¹¹

Iako danas nedovoljno proučena, crkva Rize Bogorodice u Bijeloj ima veliki kulturno-istorijski značaj - posebno fresko slikarstvo stare apside sa pojedinostima izuzetnim i u vizantijskom slikarstvu uopšte (episkopski portret).¹²

4 Petar Šerović, tekst u "Glasniku srpske pravoslavne Patrijaršije", VI, Beograd 1925, 372-374.

5 Ljubo Karaman, *Quelques notices sur l'art byzantin et les Slaves catholiques de Dalmatie, l'art byzantin chez les Slaves*, Paris 1930, 354; Pregled umjetnosti u Dalmaciji, Zagreb 1952, 45. Ovakvu dataciju podržao je i Kruno Prijatelj u "Historijskom Zborniku", IV, Zagreb 1951, 173.

6 Svetozar Radojčić, *O slikarstvu u Boki Kotorskoj*, "Spomenik SAN", CIII, Beograd 1953, 55-56.

7 Petar Šerović, *O liku episkopa Danila u parohijskoj crkvi u Bijeloj u Boki Kotorskoj*, "Istorijski zapisi", knj. 9, Cetinje 1953, 297-299.

8 Vojislav Đurić, *Likovna enciklopedija*, I, 1959, 376; *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, Beograd 1975, 29. Pavle Mijović, *Riza Bogorodice u Bijeloj*, *Istorija Crne Gore* 2/1, Titograd 1970, 243-245.

9 Petar Šerović u "Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine", XXXII, Sarajevo 1920, 281-282.

10 Svetozar Radojčić, n.d., 55-56.

11 Pavle Mijović nalazi analogiju između ležena na poluelipsastoj apsidi crkve Rize Bogorodice i apside osmolisne crkve u Oslju (*Istorija Crne Gore*, 2/1, Titograd 1970, 243).

12 Vojislav Đurić u *Vizantijske freske u Jugoslaviji*, 191 (napomena 28) navodi da "gotovo izuzetni smještaj portreta episkopa Danila u apsidi ima paralele u mozaicima Torcela. U Vizantiji nema sličnih primjera za smještanje portreta iznad prestola, iako nije isključeno da je takav običaj postojao".

METODOLOGIJA I OBIM ISTRAŽIVAČKIH RADOVA

Metod izvođenja istraživačkih radova na arhitekturi i fresko slikarstvu, kao i arheoloških radova u crkvi Rize Bogorodice, nametnut je stanjem objekta koji se na početku istraživanja nalazio u odmakloj fazi građevinskih radova na sanaciji njegove u zemljotresu oštećene arhitekture. U enterijeru crkve, prije početka istraživanja, postavljena je skela koja je obuhvatala sve njegove segmente, izuzev oltarskog prostora i horske balustrade. Konstrukcija skele, kao i drveni skelet ikonostasa, bili su direktno oslonjeni na površinu predviđenu za ispitivanje i istraživanje, što je onemogućilo, po mišljenju članova istraživačkog tima, primjenu najjednostavnijeg i najadekvatnijeg metoda - istraživanje kompletnog prostora naosa i oltara građevine podignute u XIX vijeku.¹³

Poštujući želje investitora, projektanta i izvođača radova na sanaciji arhitekture Rize Bogorodice - zadržavanje skele u enterijeru i paralelno izvođenje građevinskih i istraživačkih radova - istraživanju se pristupilo tako što je prostor od zapadnog kraja starog apsidalnog dijela pa do zapadne ivice pilastara, između zapadnog i srednjeg traveja, podijeljen u tri sektora u okviru kojih se nalaze devet iskopanih pojaseva predviđenih za pojedinačnu obradu i istraživanje (vidi sk.1 sa šemom iskopavanja).

Za početnu fazu istraživanja bio je određen sektor I, tj. pojas 3, prostor u oltaru crkve iz XIX vijeka, na kome su, prilikom sanacionih radova, pronađeni djelovi starije arhitekture sa fragmentima živopisa identičnog fresko slikarstvu na starijoj apsidi. Kako se, na osnovu pregleda dijela probijenog poda oltara iz XIX vijeka, kao i na osnovu manjih sondažnih ispitivanja podnih površina naosa, ustanovilo da površine ispod podova ispunjavaju naslage šuta heterogenog sastava, u istraživanju, odnosno iskopavanju pojaseva, nije mogao biti striktno primjenjen arheološki metod rada sa definisanim stratigrafskim podacima.

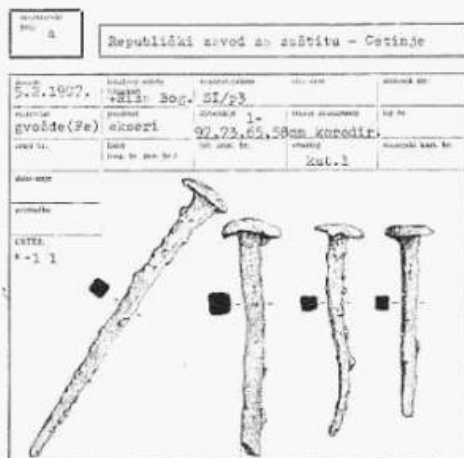
Svaki otkopani pojas raščišćavao se do otkrića eventualnog nepokretnog nalaza, dok se materijal za transport brižljivo pretresao sa ciljem otkrivanja pokretnih nalaza. Paralelno sa radovima na iskopu, vršena su i nivelmanska i foto snimanja, iscrtavanja otkrivene arhitekture i grobova.

Provjerom dimenzija osnove crkve, preuzetih iz glavnog projekta sanacije njene arhitekture, došlo se do saznanja da one u nekim djelovima ne odgovaraju postojećem stanju, pa je obavljeno i kompletno arhitektonsko snimanje osnove crkve iz XIX vijeka sa postojećim podovima u razmjeri 1:25.

Istraživački radovi, kako će se pokazati, obuhvatili su dvije trećine podne površine nove crkve - mlađu apsidu, istočni i srednji travej.

¹³ Istraživačke radove u Bijeloj obavila je stručna ekipa Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture-Cetinje u sastavu: mr Aleksandar Čiljkov, istoričar umjetnosti (rukovodilac projekta istraživanja), mr Svezozar Stanković, arheolog, Seadeta Dercević, arhitektonski tehničar i Dragica Đurić, arhitektonski tehničar, radovi su izvedeni u periodu od 31.01. do 24.02. 1987. godine.

KATEŽ, A. - GIVDERA, ESEZI

ISTRAŽIVANJE ARHITEKTURE

Ostaci starije arhitekture konstatovani su u sva tri sektora određena za istraživanje i proučavanje. Posebno su značajni podaci do kojih se došlo izvođenjem radova u sektoru I - oltar crkve iz XIX vijeka.

Nakon uklanjanja štuta, debljine cca 70 cm, sastavljenog od zemlje, šljunka, različitih vrsta maltera, te sitnije i krupnije lomljenog kamena, u naznačenom prostoru definisani su djelovi starije arhitekture: unutrašnje strane sjevernog i južnog zida hrama od kojeg se do danas sačuvala sadašnja stara apsida sa fresko-dekoricijom iz kraja XII ili početka XIII vijeka. Iznenađuje debljina ostataka bočnih zidova, ustanovljena nakon

sondiranja južnog zida - debljina od max. 50 cm. izmjerena je po otkrivanju spoljne strane zidnog platna sa jasno uočljivim tankim malternim fugama. Na otkrivenim južnom i sjevernom zidu bilo je prisutno više malternih namaza različite boje i kvaliteta, a uz sama dna povučena je tanka malterna fuga, u vidu trake, koja je služila za fiksiranje nekog starijeg poda.

Na ostatku južnog zida, bliže staroj apsidi, otkrivena je malena četvrtasta niša nepoznate namjene (mogla je prilikom neke od pregradnji crkve služiti za odvod vode?). Sastav bočnih zidova sa starom apsidom bilo je nemoguće ustanoviti usljed izuzetne čvrstoće materijala (kamene ploče utopljene u malter), ugrađenog na njihovim unutrašnjim spojevima, koji su se mogli ukloniti jedino pomoću bušilice. Od rada sa bušilicom odustalo se po savjetu slikara konzervatora - postojala je realna opasnost oštećenja fresaka u staroj apsidi usljed jakog vibriranja. Djelovi južnog i sjevernog zida stare crkve Rize Bogorodice, kojoj pripada sadašnja freskopisana apsida, zidani su od nepravlnih, poluobrađenih kamenih ploča, različitih dimenzija, uzetih iz lokalnih kamenoloma.

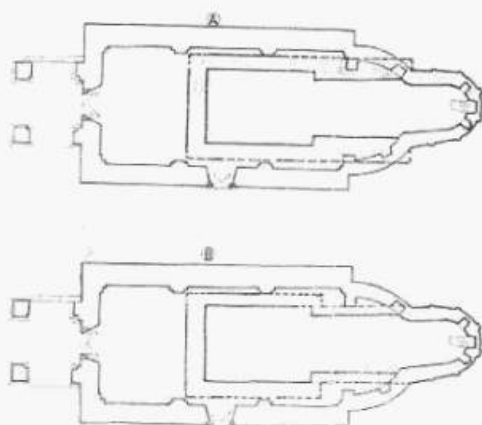
Istraživački radovi na iskopavanju pet pojaseva u sektoru I, pored ostatka južnog i sjevernog zida, rezultirali su i otkrivanjem tri podne formacije. Najstariju čine neobrađene kamene ploče, različitih dimenzija, identične postojećim pločama u staroj apsidi. Iznad ovog najstarijeg podnog pokrivača, razdvojen slojem crnice debljine oko 10 cm, pronađen je segment drugog pokrivača, po konstrukciji i ugrađenom materijalu apsolutno istovjetan sa opisanim najstarijim.

Treći, najmlađi, podni pokrivač definisan je na osnovu sačuvane obrađene kamene ploče, locirane uz ostatak starog južnog zida i naboja na koji ploča naliže, protegnutog na čitavoj površini unutar istraženog gabarita osnove starije arhitekture.

Dio otkrivene podne površine u sektoru I, više prema zapadu (pojasevi 3 i 4), bio je prekriven slojem zemlje i na njemu su nedostajale kamene ploče najstarijeg poda. Sondiranjem ovog dijela, otkriven je grob, koji je kompletno istražen. Motiv za kompletna istraživanja bila je mogućnost otkrivanja grobne

Na prelazu sektora I u sektor II, na dijelu između pojaseva 6 i 7, otkriveni djelovi južnog i sjevernog zida stare crkve savijaju se prema jugu i sjeveru za po 50 cm, nakon čega se nastavljaju ostaci južnog i sjevernog platna zidova nešto različitijih karakteristika od već opisanih. Ostaci ovih zidova, pronađeni u sektorima I i III, završavaju se spojevima sa pronađenim djelovima zapadnog zida, čime je određen gabarit osnove stare arhitekture crkve Rize Bogorodice u Bijeloj (dužina 15,5 m, širina 5,5 m. u sektorima II i III, prosječna širina u sektoru I 4 m).

Unutrašnje strane ovih zidova su bile omalterisane, o čemu svjedoče ostaci malternog sloja jedin-

stvene strukture, koji se djelimično proteže i na bočne zidove u sektoru I, a i uz njihovo dno je postavljena već pomenuta tanka malterna traka, na koju se oslanjalo nekoliko grupa kamenih obrađenih ploča koje su nekada pripadale podu označenom kao najmlađem u sektoru I.

U iskopanom i transportovanom šutu iz sektora I i III pronađeno je više primjeraka obrađenih kamenih ploča, koje su po kvalitetu i načinu obrade identične ploči nađenoj u oltaru iz XIX vijeka. Na cijeloj površini sektora II i III, unutar otkrivenih djelova zidova, egzistirao je zemljano-malterni naboj u kome su se jasno očitavali otisci skinutih

ploča nekadašnjeg poda. Ovaj naboj ima svoju organsku vezu sa sektorom I i sa nalazom u njemu čini cjelinu.

Sondiranje uz južni, sjeverni i zapadni zid u sektorima II i III, definisala su njihovu debljinu koja se u prosjeku kreće oko 80 cm. Struktura ovih djelova zidova je nešto različitija od one u sektoru I - obrađene kamene ploče pažljivije su slagane u horizontalne redove, a u dimenzijama su uočljive manje razlike.

Ispitivanjem spoja debljih sa tanjim zidovima, pronađenim u sektoru I, utvrdilo se da na njima postoje popune od sitnijeg kamenja, maltera i parčića ćeramide, što jasno svjedoči da se radi o dogradnji uz crkvu dimenzija 8,5x4 m, iz čega proizilazi činjenica da su djelovi pronađene stare arhitekture nastali u različitim vremenskim razdobljima.

Ovome treba dodati i jedan izuzetno vrijedan nalaz koji potkrepljuje tvrdnju o različitim vremenima izgradnje - ostatke rastrešenog temelja, na potezu između spojeva, na kome je u prošlosti počivao zapadni zid stare crkvice.

Ispred ostataka zapadnog zida u sektoru III otkriveni su djelovi pet poremećenih grobnih raka sa nasumice rasturenim fragmentima kostiju, koji pripadaju različitim skeletima. Sve grobne rake su formirane od pobodenih kamenih ploča i njihovo dno je na zdravoj zemlji.

Nakon skidanja zemljanog naboja na kome su počivale ploče poda mlađeg od onog u staroj apsidi, izvršena su manja ispitivanja sondažnog karaktera - uz zapadni zid, na mjestu pretpostavljenog ulaza, uz

južni i sjeverni zid, ispod kamenih ploča uz bočne zidove i po sredini u okviru pojaseva 6,7,8 i 9. Sondiranje je rezultiralo otkrićem više grupacija nasumice položenih kostiju, koje ne pripadaju istim kosturima, što nameće zaključak da se ispod naboja pada u sektorima II i III nalazi naknadno formirana kosturnica ili rastureno staro groblje.

ISTRAŽIVANJE FRESKO SLIKARSTVA

Iskopavanja i ispitivanja u enterijeru crkve iz XIX vijeka otkrila su više fragmenata nekadašnjeg fresko slikarstva na zidovima građevine kojoj pripada stara apsida sa svojom sačuvanom dekoracijom. Pronađeni fragmenti se mogu svrstati u tri grupe:

- Fragmenti fresaka pronađeni "in situ" na ostacima sjevernog i južnog zida u sektoru I,
- Krupniji fragmenti fresaka na kamenim nosačima, pronađeni u štu sektora I (pojasevi 3 i 4), ukupno 17 komada,
- Sitniji fragmenti živopisa pronađeni u štu sektora I (pojasevi 3,4 i 5) i II (pojas 6) - 1051 fragment.

Najveće površine fragmenata starog živopisa pronađenog "in situ" nalaze se na ostatku južnog zida stare crkve. U pitanju su teško oštećene površine sa donjim djelovima postojećih svetiteljskih figura - djelovi haljina i nogu. Na dijelu južnog zida, zapadno od niše, na jednom fragmentu freske je uguben primitivan crtež ljudske figure. Sa suprotne, sjeverne strane evidentiran je dio slikanog sokla i jedan neznatan, nedefinisan djelić živopisa. Slikarska tehnologija identična je onoj primijenjenoj u izradi živopisa u staroj apsidi (način formiranja podloge, debljina fresko-maltera, karakteristike bojenog sloja...).

Od fragmenata fresaka na kamenim nosačima iskopanih iz šuta, izuzetnu vrijednost predstavlja fragment sa očuvanom svetiteljskom glavom čija stilaska analiza pokazuje istovjetnost sa sačuvanim slikarstvom kraja XII ili početka XIII. Ostali fragmenti, koliko se iz jako zaprljanog bojenog sloja može zapaziti, predstavljaju djelove draperije i pozadine.

Prve analize više od hiljadu sitnijih fragmenata fresaka otkrila su da su na nekim od njih, sa djelovima svetačkih signatura, slova istog oblika i boje kao na grčkim natpisima u staroj apsidi.

U dijelu građevinske cjeline, kojoj pripadaju deblji zidovi, nijesu pronađeni ni tragovi živopisa.

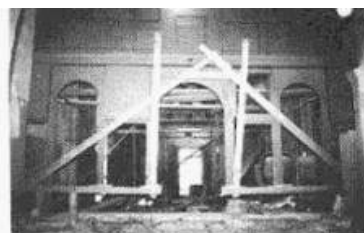

Fig. 1

№	Имена инициалы	НАИМЕНОВАНИЕ - КОМПАНИИ
1	Иванов И.И.	С. 1234
2	Петров П.П.	С. 5678
3	Сидоров С.С.	С. 9012
4	Куликов К.К.	С. 3456
5	Лебедев Л.Л.	С. 7890
6	Зайцев З.З.	С. 1122
7	Смирнов С.С.	С. 3344
8	Иванов И.И.	С. 5566
9	Петров П.П.	С. 7788
10	Сидоров С.С.	С. 9900
11	Куликов К.К.	С. 1122
12	Лебедев Л.Л.	С. 3344
13	Зайцев З.З.	С. 5566
14	Смирнов С.С.	С. 7788
15	Иванов И.И.	С. 9900
16	Петров П.П.	С. 1122
17	Сидоров С.С.	С. 3344

Fig. 2

№	Имена инициалы	НАИМЕНОВАНИЕ - КОМПАНИИ
1	Иванов И.И.	С. 1234
2	Петров П.П.	С. 5678
3	Сидоров С.С.	С. 9012
4	Куликов К.К.	С. 3456
5	Лебедев Л.Л.	С. 7890
6	Зайцев З.З.	С. 1122
7	Смирнов С.С.	С. 3344
8	Иванов И.И.	С. 5566
9	Петров П.П.	С. 7788
10	Сидоров С.С.	С. 9900
11	Куликов К.К.	С. 1122
12	Лебедев Л.Л.	С. 3344
13	Зайцев З.З.	С. 5566
14	Смирнов С.С.	С. 7788
15	Иванов И.И.	С. 9900
16	Петров П.П.	С. 1122
17	Сидоров С.С.	С. 3344

Fig. 3

№	Имена инициалы	НАИМЕНОВАНИЕ - КОМПАНИИ
1	Иванов И.И.	С. 1234
2	Петров П.П.	С. 5678
3	Сидоров С.С.	С. 9012
4	Куликов К.К.	С. 3456
5	Лебедев Л.Л.	С. 7890
6	Зайцев З.З.	С. 1122
7	Смирнов С.С.	С. 3344
8	Иванов И.И.	С. 5566
9	Петров П.П.	С. 7788
10	Сидоров С.С.	С. 9900
11	Куликов К.К.	С. 1122
12	Лебедев Л.Л.	С. 3344
13	Зайцев З.З.	С. 5566
14	Смирнов С.С.	С. 7788
15	Иванов И.И.	С. 9900
16	Петров П.П.	С. 1122
17	Сидоров С.С.	С. 3344

POKRETNI NALAZI

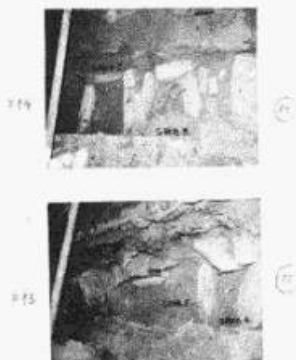
Tokom radova na istraživanju stare arhitekture crkve Rize Bogorodice, otkriven je dosta skroman fond pokretnih nalaza.

Najbrojnija grupa predstavljena je sa dvadesetak, uglavnom bronzanih, novčića od kojih većina pripada jednoj istoj kovnici. Četrnaest novčića venecijanskog je porijekla i pripadaju grupi numizmatičkih nalaza konstatovanih na nizu arheoloških lokaliteta u Crnoj Gori. U pitanju su novčići od jednog i dva solida - avers: "DALMA ET ALBAN"; revers: "SAN.MARC.VEN.". Analiza ovog materijala, znatno otežana njegovim stanjem (zaprljanost, korozija...), datira kovanje u doba XVI-XVII vijeka. Posebno je interesantan primjerak iste kovnice sa aversom: "ARMADA ET MOREA", koji je, vjerovatno, iskovan u seriji povodom morejskog rata, odnosno u XVII vijeku.

Ostali pronađeni numizmatički materijal čine: 1 soldo iz 1762. godine, fi krajcera iz 1800, fi krajcera iz 1816, 1 krajcer iz 1816. godine i jedna turska akča iz neutvrđenog vremena. Među pokretnim nalazima interesantne primjerke čine i tri srebrne ukrasne ukosnice (jedna samo sa glavom, fragment keramičkog tanjira, fragment staklene posude i krst od srme. Prve analize ukrasnih igala ukazuju da nijesu starije od XVI vijeka.

Fragment keramičkog tanjira pripada keramici srpske provenijencije XV vijeka, a istom periodu mogao bi pripadati i fragment grla staklene posude; slični primjerci keramike pronađeni su prilikom istraživanja manastirskih kompleksa na Skadarskom jezeru, a jedan i kod iskopavanja starog Manastira Crnojevića na Cetinju.

Manje vrijedni nalazi zastupljeni su sa više primjeraka kovanih eksera, raznih gvozdениh predmeta i fragmenata ukrasne ćeramide.

Najveći broj pokretnih nalaza pronađen je na nivou naboja poda mlađeg od onog u staroj apside. Posebno treba obratiti pažnju na pronalazak novčića ("DALMA ET ALBAN") u hrpici zrnevlja neke žitarice, ispod naboja mlađeg poda, u sektoru I i grupe novčića uz kamenu ploču istog poda u sektoru II (takode "DALMA ET ALBAN"), koja je ležala na fragmentu keramičkog tanjira.

Detaljne analize pokretnih nalaza moguće su tek nakon njihove konzervacije.

Ime	Adresa	NAZIV OBJEKTA - ZGRADITEL
Crkva Rize Bogorodice	Crkva Rize Bogorodice	Crkva Rize Bogorodice
Prva sala	Prva sala	Prva sala
Crkva Rize Bogorodice	Crkva Rize Bogorodice	Crkva Rize Bogorodice
Prva sala	Prva sala	Prva sala
Prva sala	Prva sala	Prva sala
Prva sala	Prva sala	Prva sala
Prva sala	Prva sala	Prva sala

ZAKLJUČCI O REZULTATIMA ISTRAŽIVANJA

Istraživanja vršena u Bijeloj dala su i određeni broj podataka do sada nepoznatih u našoj kulturnoj istoriji.

Definisan je gabarit osnove starijeg sakralnog objekta koji sačinjavaju dvije zasebne građevinske cjeline:

- a) crkva kojoj pripada sačuvana stara apsida sa živopisom s kraja XII ili početka XIII vijeka (dim. 9x4 m.) i
- b) kasnije dograđeni dio, moguće priprata ili trijem (dim. 6,5x5,5 m).

Površinu stare crkve predstavlja prostor naznačen u šemi iskopavanja kao sektor I koji se determiniše počev od pronađenog temelja nekadašnjeg zapadnog zida pa do kraja sadašnje starije apside, sve u okviru konstatovanih sjevernog i južnog zida sa fragmentima fresko slikarstva (vidi sk.4 sa osnovama nakon iskopavanja). Način izvođenja svodne konstrukcije, broj i veličina otvora i vrsta krovnog pokrivača nijesu poznati. Nameće se apsolutno siguran zaključak da stara crkva Rize Bogorodice nije bila presvođena uz pomoć pilastara i ojačavajućih lukova, jer nijesu pronađeni ni u najmanjem tragu. Pod starije građevine bio je izrađen od nepravilnih kamenih ploča, različitih dimenzija, debljine i oblika. Unutrašnjost stare crkve bila je živopisana, o čemu svjedoče fragmenti fresaka sačuvani na ostacima južnog i sjevernog zida, kao i preko hiljadu fragmenata pronađenih prilikom iskopavanja sektora I. Neznatan dio fragmenata iskopan u sektoru II pripadao je nekadašnjem zapadnom zidu starog hrama. Segment poda pronađen na nivou iznad starog poda srednjovjekovne crkve, po izgledu identičan sa njim, mogao se nalaziti na dijelu u kome je pronađen istražen grob, pa je vrlo vjerovatno da je za potrebe formiranja groba probijen stari podni pokrivač i dislociran u manjem dijelu na zatečeno mjesto. Funkcija ovog starog poda, tj. njegovog segmenta, nije jasna - možda je mogao poslužiti kao postament neke novoformirane časne trpeze.

Postoje manje dileme vezane za karakter jedinog istraženog groba čija lokacija navodi na mogućnost da se radi o episkopskom, ktitorskom grobu iz vremena islikavanja stare crkve. Međutim, rezultati istraživanja ne mogu potvrditi takvu identifikaciju. Činjenica je da grob u prošlosti nije otvaran i da je u njemu, pored skeleta pronađen samo jedan jako oštećen krst od srme. U pokušaju njegovog datiranja, ne treba zanemariti ni predanje mjesnog stanovništva o igumanu crkve iz XII vijeka, koji je, braneći hram od razbojnika, ubijen u oltaru, gdje je, uz počasti kao braniocu vjere, i sahranjen.¹⁴ Datiranje groba u doba XII vijek potkrepljuje i traumatološka analiza lobanje skeleta na kojoj su jasno vidljivi tragovi nasilne smrti.

U istraženim prostorima, naznačenim kao sektori II i III, definisan je unutrašnji gabarit osnove građevine drugačijeg karaktera od one u sektoru I. Deblji zidovi, bolja tehnika zidanja, bolje obrađen kamen, unutrašnje strane ostatka zidova omalterisane malterom jedinstvene strukture, nepostojanje, ni u najmanjem fragmentu, tragova životpisa - sve to svjedoči da je u pitanju, najvjerovatnije, do-

¹⁴ Sava Nakicenović, *Boka-antropogeografska studija*, Izdanje SKA, Beograd 1913, 506.

građena priprata, a moguće i da se radi o prostom proširenju crkve čiji je prostor postao pretijesan za vjernike. Ovdje je u prošlosti bio pod od obrađenih kamenih ploča od koga se sačuvao zemljano-malterni naboj sa otiscima ležišta kamenih kvadera. Ni u ovom dijelu otkrivene stare arhitekture nijesu pronađeni tragovi pilastara i ojačavajućih lukova, pa je presvođavanje možda izvedeno direktnim oslanjanjem svoda na kamene vijence zidova, kao što je to slučaj i sa živopisanom crkvom.

Sumiranje dosadašnjeg izlaganja, uz sve podatke dobijene direktno na terenu, rezultati naučno-istraživačkih radova u Bijeloj mogu se, u najosnovnijim crtama, svesti na sljedeće:

-Stara crkva Rize Bogorodice, kojoj pripada apsida sa živopisom s kraja XII ili početka XIII vijeka, predstavljala je građevinu jednobrodne osnove, zidanu od kamena utopljenog u krečni malter, sa podom od neobrađenih kamenih ploča. Crkva je bila kompletno živopisana. U pogledu utvrđivanja vremena izgradnje, mišljenja smo da je ova obavljena znatno prije živopisanja, moguće negdje tokom X-XI vijeka. Na to upućuje način zidanja sa poluobrađenim kamenim pločama i odsustvo dekorativne plastike. Poseban problem predstavlja arhaična forma osnove stare crkve (skica rekonstrukcije 6, varijanta B),¹⁵ za koju ne postoji direktna analogija sa poznatim arhitektonskim spomenicima X i XI vijeka. Vrlo je vjerovatno da u vrijeme zidanja hrama tu nije postojalo episkopsko sjedište, već je episkopija ustanovljena znatno kasnije, krajem XII vijeka, kada je i izvršeno živopisanje čiji je naručilac bio episkop Danilo. Skloni smo da prihvatimo mišljenje Petra Šerovića koji naslikanog episkopa u apsidi stare crkve identifikuje kao episkopa Danila, sklonog patarenstvu, koji se pominje u spisku bosansko-hercegovačkih episkopa sa kraja XII i početka XIII vijeka.¹⁶ Poznato je da su Nemanjići bili protivnici bogumilstva, pa je propatarenska episkopija već na početku njihovog zaposijedanja Boke Kotorske vjerovatno bila zatrta. Ne treba isključiti ni mogućnost zapustjelosti ili rušenja crkve u istom periodu.

-Na osnovu analize otkrivene arhitekture u sektorima II i III i prvih analiza pokretnih nalaza (naročito numizmatike) pronađenih u nivou naboja poda mlađeg od poda stare crkve, može se pretpostaviti da je uz crkvu u doba XVI-XVII vijeka dozidana nova građevina. Tada je srušen zapadni zid crkve, postavljen pod od obrađenih kamenih ploča, te izvršena građevinska intervencija kojom su dograđeni dio i crkva dobili zajednički podni prostor, čime je površina dograđenog dijela dobila funkciju naosa, a nekadašnji prostor crkve pretvoren u oltarski dio. Ostaci grobnih raka ispred zapadnog zida novodograđenog prostora i nalazi djelova kosturnice upućuju na zaključak da je dograđivanje stare crkve Rize Bogorodice izvršeno na terenu groblja koje se tokom vremena formiralo oko i posebno ispred nje.

-Grob sa pronađenim skeletom može se smatrati počivalištem igumana hrama iz XVII vijeka.

Rezultati istraživanja vršenih u Rizi Bogorodice ne mogu se smatrati konačnim u smislu davanja odgovora na sva pitanja vezana za istorijat i kulturno-umjetničku ulogu ovog znamenitog svetišta. Sa sigurnošću možemo tvrditi da su svi podaci do kojih se moglo doći terenskim radovima uglavnom dobijeni. Sada predstoje duga i mukotrpa arhivska istraživanja koja bi, zajedno sa podacima prezentiranim u ovom tekstu, skinula oreol enigmatičnosti koji prati ovaj spomenik kulture.

¹⁵ Ispitivanje tla uz spoljne strane novije crkve nijesu otkrila djelove arhitekture, tako da je varijanta A u crtežu osnove manje prihvatljiva.

¹⁶ Petar Šerović, u "Istorijskim zapisima", knj.9, Cetinje 1953, 297-299.

Aleksandar Čilikov MA

A CONTRIBUTION TO RESEARCH ON THE CHURCH OF THE CASSOCK OF THE MOTHER OF GOD

SUMMARY

The present church in Bijela, dedicated to the cassock of the Mother of God was built in 1824 on the site of a former church, whose apse with remains of medieval fresco painting is still preserved today. After the earthquake of 1979, during the restoration of the damaged temple, a team from the Institute for Preservation of Monuments of Culture from Cetinje, led by the author of this text, researched the remains of the architecture and fragments of frescoes of the earlier church. Their findings offer important clues for answering questions related to precise chronology, as well as revealing the role and significance of this church in the past.